

Сергій Волков

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

Анотація. Статтю присвячено вивченню стану інституціоналізації культурології в регіональному і загальнодержавному вимірах та огляду перспектив подальших фундаментальних і прикладних культурологічних досліджень в Україні.

Ключові слова: культурологія, соціокультурні процеси, культурологічні дослідження, регіональний аспект, система мистецької освіти.

Аннотация. Статья посвящена изучению состояния институционализации культурологии в региональном и общегосударственном измерениях и обзору перспектив дальнейших фундаментальных и прикладных культурологических исследований в Украине.

Ключевые слова: культурология, социокультурные процессы, культурологические исследования, региональный аспект, система образования в сфере искусства.

Summary. The article discloses study of status of culturology institutionalization in regional and nationwide dimensions and overview of the perspective of the further fundamental and applied culturological researches in Ukraine.

Key words: culturology, social and cultural process, culturological researches, regional aspect, art educational system.

Здобуття Україною незалежності, започатковане проголошенням Декларації про державний суверенітет України 1990 року, Актом державної незалежності України 1991 року, Конституцією – Основним Законом України 1996 року, докорінно змінило життя українського суспільства кінця XX – початку XXI ст. Трансформація суспільно-економічного та культурно-політичного життя суттєво вплинула на різні сфери соціального буття, спонукала до пошуку нових сутнісно-змістовних властивостей культурного континууму, відмінного від попереднього періоду історичного розвитку країни.

Розгортання культурних явищ в Україні в останні три десятиліття здобули свій вияв у стрімкому нарощуванні інноваційних процесів, зумовлених загальним рухом суспільства до національно-культурного і духовного відродження. На цьому етапі державотворення спостерігається значна активізація культу-

рологічних досліджень, що, можливо, й прискорило визнання культурології на рівні Кабінету Міністрів України, який постановою від 13 грудня 2006 року вніс її до переліку галузей знань, з яких може бути присуджений науковий ступінь.

Інституалізація культурології як науки відбувається в ситуації, коли динаміка складних, суперечливих, не завжди однозначних суспільних процесів на межі XX–XXI ст. призводить до глобальних змін в усіх сферах економічної, політичної, культурної життєдіяльності людства.

Так, до середини 90-х років XX ст. існування культурології було пов'язано лише з науковими центрами НАНУ (Інститут мистецтвознавства, етнології та фольклористики, Інститут літератури та Інститут археології) та вищими навчальними закладами культури. Сьогодні культурологічні питання входять до сфери наукових інтересів як уже зазначених інституцій, так і нових – Інституту проблем сучасного мистецтва та Інституту культурології Академії мистецтв України, наукових підрозділів університетів, вищих мистецьких навчальних закладів, наукових інститутів і центрів системи, підпорядкованої Міністерству культури і туризму України (Український центр культурних досліджень, Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень, Державний центр театрального мистецтва ім. Леся Курбаса). Інтеграція культурології насамперед у вузівському науковому середовищі стала наслідком певної диверсифікації проблематики наукових досліджень. В останні роки навчальні та наукові підрозділи, які презентують себе як осередки культурології, утворено чи не в кожному університеті.

Результатом еволюції наукового пізнання стало формування нового стилю мислення та поява нових парадигм усвідомлення минулого та теперішнього, векторів культурологічної науки в дослідженні складових культури з позицій її міждисциплінарних зв'язків. Розширилося предметне поле культурології, яке передбачає поліваріантність у пошукових стратегіях і підходах. Полідисциплінарність культурології значно розширює можливості для

гнучкого усвідомлення культурних практик.

Багато українських вчених, таких як І. Дзюба, М. Попович, С. Грица, М. Жулинський, І. Ляшенко, Л. Корній, Н. Герасимова-Персидська, І. Юдкін, М. Черкашина, Н. Корнієнко, Ю. Афанасьєв, А. Лашенко та інші, одним із пріоритетних завдань культурологічної науки вважають дослідження різних аспектів художньо-естетичної прогностики, пов'язуючи її з проблемами державотворення.

Значний обсяг теоретичних і практичних досліджень культури України знайшов відображення у сфері дослідження теорії та історії художньої культури, розгляді художньої творчості як об'єкта естетико-мистецтвознавчого аналізу, педагогічних поглядах на художню творчість тощо. Значне місце у проведенні культурологічних досліджень належить інституціям Національної академії наук України. Водночас утворюються нові установи, які опановують цю галузь знань. Так, історико-культурологічні дослідження Харківської державної академії культури, Києво-Могилянської академії спрямовано на вивчення проблеми «культура – цивілізація».

Соціологічний напрям у культурології широко представлено дослідженнями Харківського та Львівського національних університетів. Сфера лінгвокультурології опановується у Донецькому, Таврійському національних університетах, де також фундаментально вивчають традиційну культуру. Проблематику прикладної культурології найбільш вичерпно представлено у працях науковців Українського центру культурних досліджень, Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, Київського національного університету культури і мистецтв. Академія мистецтв, провідні вищі навчальні заклади мистецтва, зокрема Національна музична академія України ім. П. І. Чайковського, і далі розглядають культурологію у мистецтвознавчому вимірі.

Водночас у наукових доробках спостерігається відсутність аналізу тематики культурологічних робіт з огляду на їх регіональне та загальнодержавне співвідношення з вивченням динаміки культурологічних досліджень. Це визначило *актуальність* цього дослідження та його новизну.

Мета роботи – виявити нові вектори культурологічних досліджень в Україні, здійснити їх передбачувану прогностику та визначити перспективи і напрями культурологічних досліджень з подальшою диверсифікацією наукових пошуків.

Огляд тем нових культурологічних досліджень вказує на зростання останніми роками зацікавленості культурологів і мистецтвознавців регіональною проблематикою, увагою до вивчення історико-культурних процесів, що відбувалися в ХХ ст. в регіонах України. На думку багатьох дослідників, регіональний аспект дослідження української культури є одним з найактуальніших і найперспективніших.

Найбільшу кількість наукових праць присвячено питанням розвитку в Україні музичного мистецтва¹. Вивчення тенденцій музично-культурного процесу, які є характерними для території всієї України різних історичних періодів, здійснено в роботах В.Шульгіної, О.Тимошенка, С.Волкова, Г.Дзюби, К.Шамаєвої, Л.Савицької, С.Уланової, О.Берегової, Л.Крупник, Н.Королюк, В.Іванова та інших дослідників. Увагою музикознавців охоплено такі регіони, як Київ і Київщина (М.Кузьмін, О.Коренюк, Ю.Зільберман, О.Лісюк), Чернігівщина (В.Маліневська, В.Ткаченко, С.Пономаревський, О.Васюта, Л.Дорохіна, І.Белосветова, І.Серякова), Галичина (М.Черепанин, Л.Кияновська, Р.Дудик, Л.Ніколаєва, І.Бермес, Л.Мороз, Ю.Волощук), Волинь (П.Шиманський), Західна Україна і Закарпаття (М.Загайкевич, В.Безділя, Ю.Булка, Т.Росул, О.Граб), Наддніпрянщина (М.Ржевська), Сумщина (Г.Локошенко), Слобожанщина (Є.Кононова, Є.Конопльова, Ю.Лошков, В.Осадча, В.Богданов, С.Бакай), Полтавщина (А.Литвиненко, Т.Благова), Катеринославщина (В.Мітлицька), Приазов'я (Т.Мартинюк), Одеса (Е.Дагілайська, Р.Розенберг, В.Міронов), Донеччина (Т.Кирєєва).

Питанням розвитку художньої освіти і художнього життя регіонів України присвячено праці Г.Островського, І.Небесника, С.Нікуленко, О.Попика, О.Голубця, І.Чмелик, О.Майданець-Баргилевич. Проблеми розвитку українського театру висвітлено в роботах Ю.Станішевського, І.Романько, С.Керимової;

дослідження Р.Герасимчук, П.Білаша, Н.Горбатової, Т.Павлюк, В.Пастух спрямовано на вивчення питань становлення і розвитку хореографічного мистецтва в Україні; Р.Росляк розглядає процеси становлення кіноосвіти в Україні.

Водночас регіональний аспект вітчизняного культурознавства залишається й найменш розробленим. Це зумовлено передусім суспільно-політичними обставинами: жорстка централізація управління в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства протягом майже всього ХХ ст., політика зрівнялівки створили в суспільстві погляд на українську культуру, як “єдину і неподільну”, що не допускає жодних ідей про регіональне мистецьке розмаїття України. До того ж “...драматична доля національного державотворення зумовила ряд суттєвих деформацій у площині гуманітарних знань, позбавила їх цілісності та збалансованості” [40, 3].

Саме тому гуманітарна думка останніх десятиріч так швидко розвивається в напрямі відновлення цілісності бачення соціокультурних процесів, інтеграції різних галузей знань і, особливо, пошуку специфічних і спільних ознак у культурно-історичному розвитку регіонів. Поступово відходить у минуле уявлення про другорядну роль периферійних центрів в історії національної культури; на зміну йому йде нова методологія дослідження культурно-мистецьких процесів – методологія регіональної культурології, згідно з якою кожне історичне, культурне, мистецьке явище регіону повинно розглядатися як цілісний самодостатній феномен у специфічності його регіональних проявів і як вагома складова національної культури в її зв'язках із досягненнями й здобутками інших регіонів. Регіональною культурологією напрацьовано й системні показники, за якими можна визначити специфічні історико-культурні особливості та рівень освітнього та культурно-мистецького розвитку того чи того регіону. Це, зокрема, такі показники, як географічне розташування, соціальна база регіону, історико-культурний ландшафт та основні види культурно-мистецької діяльності в регіоні, а також ментально-світоглядні особливості континіуму регіону.

Інтенсифікація культурологічних досліджень у регіональному аспекті виявила ще одну виразну тенденцію в цій площині, а саме: нерівномірність наукового осмислення культурно-мистецьких здобутків різних регіонів України.

Значну увагу науковців приділено в останньому десятиріччі дослідженню музичного життя західних регіонів України – Галичини, Волині, Прикарпаття, Закарпаття; розвиток різних сфер музичної культури розглянуто в історичному контексті та в еволюції музичних зв'язків Західної України з Наддніпрянщиною й Західною Європою. Так, приміром, у працях О. Граб доведено, що культурно-мистецький розвиток західноукраїнських земель впливав на громадсько-суспільні процеси в Україні і був спрямований виключно на відродження національно-визвольної боротьби українців та формування національної свідомості, у тому числі й засобами мистецтва.

Чимало праць науковців присвячено проблемам історії культури Чернігівського регіону. У дослідженнях істориків, філологів, культурологів, мистецтвознавців розкриваються особливості регіону, що полягали в його територіальній близькості та постійних культурних взаємовідносинах з Росією. У поле зору вчених потрапляють як окремі музичні жанри (фольклор, церковний спів тощо), так і цілісний комплекс різноманітних форм музичного життя від ранніх проявів періоду Київської Русі до розвинутих практик сімейного музикування та професійної концертно-виконавської діяльності в другій половині XIX ст. (О. Васюта).

Окрема низка праць висвітлює на матеріалі мистецького життя Києва важливий етап в історії української культури, пов'язаний з переходом від дилетантизму до професійного виконавства та музичної освіти в 60-х роках XIX ст. У них простежується шлях, як в умовах постійних національних і соціальних утисків закладалися основи професіоналізму в національній музичній культурі та освіті, розвивається культуротворча діяльність Київського відділення Імператорського Російського Музичного Товариства, Київської російської опери, Київського музичного училища, музично-

драматичної школи М. В. Лисенка та окремих діячів мистецтва (В. Кузьмін, О. Коренюк, Ю. Зільберман).

Докладно проаналізовано музичну культуру Слобожанщини через розкриття закономірностей побутування пісенної культури усної традиції і жанрово-стилістичних особливостей музичного діалекту регіону (В. Осадча), через аналіз історії музичної освіти та висвітлення еволюції народно-інструментального мистецтва (Ю. Лошков), фортепіанного академічного виконавства (Є. Кононова), дослідження окремих сторінок музичного життя Харківщини (Є. Конопльова).

Що стосується інших регіонів України, зокрема, таких, як Сумщина, Наддніпрянщина, Катеринославщина, Приазов'я, Одещина, Донеччина, то дослідження культурно-мистецьких процесів в них ще тільки розпочато. Існують в Україні й регіони, які ще не досліджені в такому аспекті – Поділля, Буковина, Вінниччина, Кіровоградщина, Луганщина, Черкащина, Автономна Республіка Крим тощо.

Розвідки ретроспективних тенденцій сучасної української культури в умовах нової соціокультурної динаміки повертають нас до вивчення окремих підсистем культури, які разом з іншими підсистемами культурного простору створюють єдину художню картину України.

Однією з них є система мистецької освіти, пов'язана з функціонуванням професійно спрямованих мистецьких (культурно-мистецьких) навчальних закладів. Саме через них реалізуються актуальні завдання збереження духовного багатства нації, формується естетична культура нації і особистості – здатність сприйняття, розуміння й оцінки прекрасного.

Серйозною перешкодою на цьому шляху стала відсутність ґрунтовних досліджень щодо впливу окремих культурустворювальних систем таких, як скажімо, система мистецьких професійних навчальних закладів, хоча її вплив на динаміку історичного розвитку країни у XX ст. беззаперечний.

Ця система мистецької освіти дала вітчизняній і світовій культурі безліч видатних імен, серед яких Д. Ойстрах, Е. Гілельс, В. Горовиць, Б. Гмиря, І. Паторжинський, І. Козловський,

С. Ріхтер, Л. Курбас, Г. Юра, Н. Ужвій, Г. Нарбут, О. Шовкуненко, М. Дерегус, О. Довженко. Ці та багато інших імен музикантів, артистів, художників, акторів, режисерів, диригентів вписано навіки в історію культури України.

В Україні мистецька освіта складалася протягом кількох століть і на початок ХХІ ст. становила дієву систему регіональних дитячих позашкільних мистецьких навчальних закладів (дитячих музичних і художніх шкіл), місцевих і державних вищих навчальних закладів мистецтва і культури, загальнодержавних і місцевих органів управління культури. Наприкінці ХХ ст. усі навчальні заклади отримали певну свободу щодо змісту та організації виховання кадрів мистецтва і культури, забезпечуючи водночас систему єдиних критеріїв оцінки якості підготовки молоді у взаємодії з мистцями-практиками. Це регулювалося як внутрішньо-системними, так і зовнішньо-системними чинниками [6]. Від самого початку свого існування навчальні заклади ставали і залишалися центрами з формування і збереження культурних традицій регіонів, які, своєю чергою, складали цілісну картину культури України.

Виховуючи естетичні смаки нових поколінь молоді на творах мистецтва, що стали надбанням світової культури, мистецькі навчальні заклади формували духовні потреби соціуму регіонів.

Спеціальним розпорядженням уряду у 70-х роках ХХ ст. умовою відкриття мистецьких вищих навчальних закладів було існування у місті розвинутої мережі бібліотек, музеїв, театральних-концертних організацій, які були не тільки осередком збереження культурних надбань, а й їх носіями. Тільки великі культурні центри могли задовольнити естетичні смаки населення, створюючи нові взаємодіючі системи в культурі: управлінські, освітні, клубні тощо.

Галузь культури в Україні складається з численної мережі культурно-освітніх закладів, бібліотек, музеїв, концертних і аматорських організацій тощо. Між цими закладами функціонує цілісна й розгалужена система регіональних і загальнодержавних зв'язків. Інституалізуючись протягом не одного десятиліт-

тя в точках біфуркації вони можуть спричинити або руйнацію, або створення систем з більш складними взаємозв'язками, чинників, які породжують нові інституції та системи.

Будь-яка з цих систем, що слугує налагодженню комунікації між індивідами і суспільством, може стати об'єктом дослідження культурології.

На сьогодні відсутні узагальнювальні монографічні дослідження з питань історії й теорії сучасного стану цієї галузі, наукові праці, які б подавали сучасні погляди та уявлення щодо місця культурології в суспільно-історичних і культурно-мистецьких процесів ХХ ст.

Наші подальші дослідження уможливають визначення чинників, які забезпечують цілісність української культури в її регіональному розмаїтті. Вивчення механізмів функціонування цих систем як основоположних систем культури України спонукатиме спрямування регіональних досліджень на загальнодержавному рівні.

Таким чином, ми бачимо, що культурологія поступово перетворюється з абстрактної сфери філософствування на практично значущу наукову сферу. До такої думки приводить огляд кандидатських і докторських дисертацій, в яких простежується рух у напрямі до прикладної науки. Культурологічні дослідження цілком адекватно відображають особливість сучасного стану наукової практики – полідисциплінарність, що значно розширює її можливості для гнучкого усвідомлення культурних практик.

¹ Це пов'язано з об'єктивними причинами, оскільки мережа навчальних закладів, творчих колективів, концертних установ та інших організацій у галузі музичного мистецтва є найбільш розгалуженою.

Література:

1. *Белосветова І.* Календарно-обрядова пісенна культура Чернігівського Полісся (до проблеми регіонального дослідження): Автореферат дисертації канд. мист. – К., 1990. – 17 с.
2. *Богданов В.* Музичні класи Харківського університету і їх важлива роль у вихованні музичних кадрів та в розвитку музичного життя міста (1805 – 1859 рр.)//Київське музикознавство. Культурологія та мистецтвознавство: Зб. ст. Вип. 18. – К.: КДВМУ, 2005. – С.251–260.
3. *Безклубенко С.Д.* Теорія культури. Учебний посібник. – Київ, 2002. – 393 с.
4. *Бичко А.К.* Основні орієнтири освітньо-виховного про-

- цесу в умовах постмодернізму // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Культурна політика в Україні в контексті світових трансформаційних процесів”. – К., 2001, – С.193–194.
5. *Васюта О.* Музичне життя Чернігівщини XVIII – XIX ст. (загальні закономірності та регіональні особливості): Дис. ... канд. мист./КНУКіМ. – К., 1998. – 198 с.
6. *Волков С.* Мистецька освіта в культурі України 90-х років XX століття: Навчальний посібник. – К., 2006. – 207 с.
7. *Граб О.В.* Соціокультурний розвиток західноукраїнських земель у контексті розгортання національного руху (кінець XIX – початок XX століття)//Актуальні проблеми історії, теорії і практики художньої культури: Зб. наук. праць. Вип. XII. – К.: Міленіум, 2004. – С.68–82.
8. *Дзюба І.* До концепції розвитку української культури // Між культурою і політикою. Збірка праць. – К., 1998. – С.28
9. *Дзюба Г.* Концертно-хорове життя України 20 – початку 30-х років: Дис. на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. – К., 1994. – 186 с.
10. *Дорохіна Л.* Богослужбовий спів у музичній культурі Чернігівщини на початку XX ст.: Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. мист. – Ніжин, 2000. – 189 с.
11. *Жулинський М.* Українська культура і формування національної свідомості // Культура і національна свідомість: проблеми теорії та завдання практики. Тези наук.-практ. конференції. – К., 1991. – С.8.
12. *Зильберман Ю., Смилянська Ю.* Киевская симфония Владимира Горовица. Книга 1. – К., 2002, – 411с.
13. *Киреева Т.* Мистецтво композиторів як форма моделювання образно-творчої історіографії Донецького краю другої половини XX століття//Мистецтвознавство України: Зб. наук. праць. Вип. 3. – К.: СПД Кравчук В.К., 2003. – С. 82–90.
14. *Кияновська Л.* Стилєва еволюція галицької музичної культури XIX – XX століть: Дис. ...докт. мист./НМАУ. – К., 2000. – 420 с.
15. *Коренюк О.* Из истории музыкального образования в Киеве (XIX – начало XX века): Дис. ...канд. иск. – К., 1972. – 325 с.
16. *Кузьмін М.* Забуті сторінки музичного життя Києва. – К.: Музична Україна, 1972. – 226 с.
17. *Литвиненко А.І.* Музична культура Полтавщини XIX – початку XX століття в аспектах регіонального джерелознавства: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. мист. – К., 2006. – 208 с.
18. *Локощенко Г.* Музыкальная жизнь Сумщины (середины XVII – 80-е гг. XX ст.): Дис. на соиск. научн. степени канд. иск. – К., 1990. – 264 с.
19. *Лошков Ю.* Творчість В.А.Комаренка і народно-інструментальне виконавство в Слобідській Україні (перша половина XX ст.): Автореферат канд. мист. – Харків, 2000. – 17 с.
20. *Ляшенко Т.* Культурологічні засади регіональних досліджень: історико-теоретичний аспект // Київське музикознавство. Культурологія та мистецтвознавство: Зб. ст. Вип. 20. – К.: КДВМУ, 2006. – С.210–216.
21. *Маліневська В.* Розвиток історичного краєзнавства Чернігівщини у кінці XIX – початку XX ст.: Автореферат канд. іст. наук. – К., 1990. – 17 с.
22. *Мартинюк Т.* Історико-теоретичні аспекти взаємовідношень географічного і соціокультурного чинників у явищі регіональної музичної культури: Дис. на здобуття наук. ступеня докт. мист. – К., 2003. – 525 с.
23. *Мартинюк Т.* Музичний професіоналізм Північного Приазов'я XIX – XX ст. – Мелітополь, 2003. – 608 с.
24. *Мітлицька В.* Музичне життя Катеринославщини середини XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. мист./ІМФЕ. – К., 2003. – 218 арк.
25. *Миронов В.* Концепція еволюції культури Одеси XX століття//культура і сучасність: Альманах. – К.: ДАКККіМ, 2004. – № 2. – С. 104–111.
26. *Ніколаєва Л.* Піаністи-концертмейстери Галичини в культуротворчих процесах першої половини XX століття// Маловідомі та забуті сторінки музичної історії України: Науковий вісник НМАУ. Вип. 55. – К.: НМАУ, 2006. – С. 35–50.
27. *Осадча В.* Народнописенна культура Слобожанщини: Автореферат канд. мист. – Харків, 2000. – 20 с.
28. *Попович М.В.* Нарис історії культури України. – К.: “АртЕк”, 1999. – 728 с.: іл.
29. *Пономаревський С.* Пісенний фольклор Чернігівського Полісся: регіональні особливості та поетика: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – К., 1997. – 202 с.
30. Реалізація державної політики у сфері культури і туризму: пріоритети, здобутки, перспективи: Аналітичний звіт Міністерства культури і туризму України зі 2006 рік. – К., 2007. – 104 с.
31. *Ржевська М.* На зламі часів. Музика Наддніпрянської України першої третини XX століття у соціокультурному контексті епохи: Монографія. – К.: Автограф, 2005. – 325 с.
32. *Розенберг Р.* Музыкальные аспекты творчества И.Бабеля как феномен «Одесской культуры»//Музичне мистецтво і культура. Науковий вісник ОДМА імені А.В.Нежданової. Вип. 6. Кн. 1. – Одеса: Друкарський дім, 2005. – С. 162–174.
33. *Росул Т.* Музичне життя Закарпаття 20 – 30-х років XX ст.: Дис. канд. мист. / ІМФЕ. – К., 2003. – 218 с.
34. *Сєрякова І.* Театральні секції і драматичні гуртки при «Просвітах» на Чернігівщині у першій половині 20-х років XX століття // Актуальні проблеми історії, теорії і практики художньої культури: Зб. наук. праць. Вип. XII. – К.: Міленіум, 2004. – С. 158–163.
35. *Тимошенко О.* Музичне життя України на сучасному етапі//Мистецтвознавство України: Зб. наук. праць. Вип. 3. – К.: СПД Кравчук В. К., 2003. – С. 74–81.
36. *Ткаченко В.* Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20 – 30-х рр. XX ст.: Дис. канд. іст. наук. – Чернігів, 1995. – 178 с.
37. *Уланова С.* Нариси історії європейської музичної освіти і виховання: Від античності до початку XIX ст. – К.: Знання України, 2002. – 326 с.
38. *Черепанин М.* Музична культура Галичини (друга половина XIX – перша половина XX ст.): Монографія. – К.: Вежа, 1997. – 328 с.
39. *Шамасва К.* Музична освіта в Україні у першій половині XIX ст.: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1996. – 112 с.
40. *Шиманський П.* Музичне життя Волині 20–30-х років XX ст.: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. мист. – К., 1999. – 137 с.
41. *Шульгіна В.* Музична україніка: інформаційний і національно-освітній простір: Дис. на здобуття наук. ступеня докт. мист. – К., 2002. – 522 с.